

УДК 32.019.51:316.66(477)“185/192”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2020.04.026>**ВЕРМЕНИЧ ЯРОСЛАВА**

доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

VERMENYCH YAROSLAVA

a PhD hab, full professor, a chief of Regional History of Ukraine Department of the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

Бібліографічний опис:

Верменич, Я. (2020) Вплив наукових дискурсів на процеси формування національної свідомості в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. *Народна творчість та етнологія*, 4 (386), 26–42.

Vermenych, Ya. (2020) Influence of Scientific Discourses on Processes of National Consciousness Formation in Ukraine in the Mid- to Late XIXth to Early XXth Century. *Folk Art and Ethnology*, 4 (386), 26–42.

ВПЛИВ НАУКОВИХ ДИСКУРСІВ НА ПРОЦЕСИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Анотація / Abstract

У статті аналізуються напрями пошуку моделей націєстановлення й державотворення в українському соціумі на рубежі XIX–XX ст. та простежуються передумови створення українських національних проєктів XIX ст. в інтелектуальному середовищі. Акцентовано на проясненні впливу феноменів граничності, фрактальності, гібридної ідентичності на розвиток суспільно-політичних настроїв та процеси формування національної свідомості українців. Визначено основні віхи в розвитку процесів націєстановлення другої половини XIX – початку XX ст.; на основі схеми М. Гроха подано авторську модель періодизації наукових пошуків та дискурсів з проблем національної ідентичності. Доведено, що дискурси на теми націєстановлення й державотворення заслуговують на те, щоб бути об'єктом наукового аналізу. Незалежно від того, віддалені вони в часі чи сучасні, спрямовані на утвердження національної ідеї чи, навпаки, на заперечення закладеного в ній креативного потенціалу, вони вже стали частиною предметного поля інтелектуальної історії і як такі придатні для системного дослідження в руслі історико-генетичного, культурологічного та інших підходів. Саме в XIX ст. почався інтенсивний процес «уявлення» української нації, який триває й сьогодні. Корисно простежити, що його стимулювало і що гальмувало сто з лишнім років тому і які деструктивні чинники стають на заваді формуванню національних ідентичностей за умов підвищеної турбулентності в сучасному світі. У зв'язку із цим у практичну площину виходить проблема аксіологічної цінності ідентичностей, здатних поставати не «завдяки», а «всупереч» несприятливим життєвим обставинам.

У висновках окреслено співвідношення наукової й позанаукової складових у процесі націєстановлення, запропоновано шляхи пошуку відповідей на виклики часу та засоби мінімізації імперського тиску завдяки впровадженню в суспільну свідомість ідей національного визволення. Сьогодні ці проблеми подвійно актуальні внаслідок прямої по-

треби з'ясування можливостей і результативності вітчизняного опору тій реінкарнації імперських ідей, яка відбувається в російській історіографії, а також у зв'язку з пошуком відповіді на кардинальне для української історії питання: чому вагомі консолідаційні спроби інтелектуалів у кінцевому підсумку ведуть не до згладжування, а до поглиблення лінії розмежувань? Українські проекти другої половини XIX й початку XX ст. (надто різні, інколи внутрішньо суперечливі й непослідовні) все ж таки дають уявлення про силу спротиву імперському тиску, яка, зрештою, стала засобом соціальної мобілізації і сприяла переростанню національно-визвольного руху з культурницької в політичну фазу. Їхній виразний консолідаційний контекст з репрезентацією популярної в XIX ст. ідеї нації – свідчення інтелектуальної зрілості місцевих еліт і усвідомлення ними потенціалу солідарності.

Ключові слова: національна свідомість, національна ідентичність, суспільно-політичні настрої, суспільні цінності, національні проекти, наукові дискурси.

The article analyses trends of searching for models of nation-building and state-building in the Ukrainian society at the turn of the XIXth and XXth centuries, as well as traces preconditions of creating the XIXth-century Ukrainian national projects in the intellectual environment. An emphasis is placed on clarifying the influence of the phenomena of extremity, fractality and hybrid identity on the development of socio-political attitudes, as well as over the processes of the Ukrainians' national consciousness formation. The main milestones in the development of nation-building processes of the second half of the XIXth to early XXth centuries are determined. On the ground of Miroslav Hroch's scheme given is an auctorial model of periodization of scientific researches and discourses on problems of national identity. It is proven that discourses on the themes of nation-building and state-building deserve to be the object of scientific analysis. Whether they are remote in time or modern, aimed at affirming a national idea or, conversely, at denying its inherent creative potential, they have already become part of the subject field of intellectual history and as such are suitable for systematic research in the courses of historical-genetic, cultural and other approaches. It was in the XIXth century that an intensive process of the Ukrainian nation's *representation* began, which lasts to this day. It is useful to trace what stimulated and inhibited it over a hundred years ago and what destructive factors hinder the formation of national identities in the face of heightened turbulence in the modern world. In this regard, the problem of the axiological value of identities that can appear not *due to* but *contrary to* adverse life circumstances comes into practice.

The conclusions outline the relationship between scientific and extra-scientific components in the process of nation-building, submit both ways to find answers to the challenges of the time, and means of minimizing the imperial pressure through the introduction into the public consciousness of the ideas of national liberation. Today, these problems are doubly relevant due to the direct necessity to clarify the possibilities and effectiveness of domestic resistance to the reincarnation of imperial ideas, which occurs in the Russian historiography. They are also topical in connection with the search for an answer to the question crucial to the Ukrainian history: why significant consolidation endeavours of intellectuals ultimately lead to deepening the line of demarcation, rather than to its smoothing. The Ukrainian projects of the mid- to late XIXth to early XXth centuries – too different, sometimes inherently contradictory and inconsistent – nevertheless give an idea of the power of resistance to the imperial pressure, which has eventually become a means of social mobilization and promoted the development of national liberation movement from a cultural to a political phase. Their distinct consolidation context with the representation of the idea of nation popular in the XIXth century is an evidence of the intellectual maturity of local elites, as well as their awareness of a potential for solidarity.

Keywords: national consciousness, national identity, socio-political attitudes, social values, national projects, scientific discourses.

Фактографія та історіографія українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст. обчислюються десятками, якщо не сотнями наукових праць. Відповідна джерельна база теж значною мірою освоєна. Проте дедалі гостріше дається взнаки потреба теоретико-методологічного осмислення (у світлі нових реалій і нових викликів) основних напрямів вітчизняної суспільно-політичної думки півторасторічної давнини, насамперед з точки зору результативності її впливу на суспільні настрої і закладених у ній прогностичних можливостей. Чи справилася

вона з роллю інтелектуального генератора ідей, спроможних не лише розхитувати підвалини імперської «тюрми народів», але й закласти фундамент новітнього націє- і державотворення? Чому так важко пробивала собі шлях ідея нації як аксіологічної цінності? Чому більшовикам вдалося відновити, нехай і в значно зміненому вигляді, кількасотлітню імперську традицію із закладеною в її фундамент ідеєю привабливості «русского міра»? Здається, що пошук відповідей на ці запитання здатний вивести й на більш широкі узгаляння, що прямо стосуються сьогодення.

Методологія українського націєстановлення XIX і XX ст. потребує нової «дослідницької оптики» й нової логіки осмислення. Досить легко конструювати еволюцію націй за алгоритмом біографії окремої людини – з виділенням етапів народження, зрілості, старіння, чи, зрештою, «відродження». Проте сенсу в такій роботі небагато, бо логіка узагальнень цілковито залежить від осмислення напрямів соціотрансформаційної динаміки в часі і просторі. Зміна наукових парадигм відбувається під потужним тиском нових суспільних реалій – тепер уже в розрізі не століть, а десятиліть і навіть окремих років. Неможливо, приміром, сьогодні абстрагуватися від кардинальної зміни контексту українсько-російських відносин, що матиме довготривалий вплив на всю систему історієписання в обох країнах.

Доводиться констатувати, що проблема впливу наукового знання на масову свідомість все ще уявляється недостатньо з'ясованою. Як і чому значна частина громадян України піддалася потужному впливу ідей «русского міра»? Наскільки правомірно застосовувати до імперського періоду концепт ідентичності? Адже це поняття – винахід останнього часу, і далеко не всіма дослідниками визнаний оптимальним.

Прагнути до абсолютної точності й категоричності в застосуванні дефініцій непродуктивно. Однак варто все ж таки навчитися відмежовувати наукові терміни від метафор, нехай і «свіжих», емоційно насичених. З початку XX ст. «історики України виконують одне інтелектуальне завдання – легітимізацію національно-державних домагань української нації історичними аргументами». У такому «винаході традиції» (Е. Гобсбаум) маємо справу з якісним перевтіленням, реформуванням уже відомих історичних міфів. У зв'язку із цим у практичну площину виходить проблема аксіологічної цінності ідентичностей, здатних поставати не «завдяки», а «всупереч» несприятливим життєвим обставинам. За Л. Нагорною, «спільноту, яка не має усталеної системи загальноприйнятних цінностей, підстерігає чимало пасток. З одного боку, вона ризикує потрапити у сильне гравітаційне поле іншої ідентичності і сприйняти її культурні цінності як власні. Слабкий опір асиміляційним процесам може завести її у пастку національного негативізму, як правило, сполученого із бездуховністю» [18, с. 53].

Поглиблений аналіз рефлексій, зіставлення різних поглядів на певну подію чи теоретичний конструкт дають змогу якщо не прояснити «підводні течії» історичного процесу, то принаймні наблизитися до розуміння прихованих цілей інтерпретаторів. У такий спосіб історіографія звільняється від необхідності тримати в полі зору весь неозорий масив досліджень на задану тему, а історичне мислення здобуває новий оціночний ресурс у руслі компаративістики, «пов'язаних» та «перехресних» історій. Історія конструювання ідентичностей – найбільш цікаве предметне поле неконвенційної, «дискурсивної» історії. Хоча саме поняття «ідентичність» – витвір новітнього часу; під нього легко підводяться різного роду ідейні пошуки – як ті, що спрямовувалися на легітимізацію існуючих політичних режимів, так і націлені на їхнє руйнування. Сьогодні кожний новий науковий проект з виходом у сферу національної ідентичності має в тій чи іншій формі шукати відповіді на порушену в ході розпочатої ними дискусії кардинальну проблему методологічних рамок національної історії і раціональності / ірраціональності підходів, закладених в українській версії національного нарративу.

Співіснування і взаємне переплетення різних дискурсів створює додаткові складності для осмислення неоднозначних ідентифікаційних процесів. Однак дискурсивний аналіз допускає високий ступінь обмеження в підборі фактів, моделює «рамку-вікно» для зосередження на певному аспекті проблеми. Якщо взяти, для прикладу, майже безмежну, закорінену в різних сферах знання проблему формування національної свідомості, то тут лише концентрація уваги на

Співіснування і взаємне переплетення різних дискурсів створює додаткові складності для осмислення неоднозначних ідентифікаційних процесів. Однак дискурсивний аналіз допускає високий ступінь обмеження в підборі фактів, моделює «рамку-вікно» для зосередження на певному аспекті проблеми. Якщо взяти, для прикладу, майже безмежну, закорінену в різних сферах знання проблему формування національної свідомості, то тут лише концентрація уваги на

окремих проектах, що виходили від різних суспільних страт і політичних сил, дозволяє бодай у загальних рисах відтворити складну палітру інтелектуальних пошуків. А інтерпретаційні моделі новітніх дискурсів дають змогу побачити й відчутти, що в дискусіях кінця ХІХ – початку ХХ ст. витримало перевірку часом, а що виявилось неспівзвучним тогочасним викликам.

В. Венгерська запропонувала досить вдалу, на нашу думку, класифікацію створених упродовж ХІХ ст. «проектів». Перший – умовно «малоросійський» – будувався на засадах імперсько-династійної лояльності на основі збереження етнічно-культурної специфіки в межах існуючої імперії, з орієнтацією на ідеї «загальноруської» єдності. Другий проект, доволі популярний протягом усього «довгого» століття – автономістський; його прихильники хиталися між культурно-національною та політичною автономією, однак у межах «оновленої» Російської держави, побудованої на федералістських засадах. Такі варіанти вирішення національного питання мали найбільшу кількість прихильників в українському, частково польському, а також у єврейських проектах – і в «бундівському» соціалістичному варіанті, і в автономізмі С. Дубнова. Щодо концепції державної самостійності, то вона в умовах ХІХ ст. вважалася цілком утопічною, і прихильників у неї було небагато. На той час не існувало умов не лише для її реалізації, але й для її сприйняття суспільною свідомістю. «Українське питання», разом з «польським» та «єврейським», стало для Російської імперії складним випробуванням, яке вона так і не змогла пройти» [3, с. 364–366].

Щоб відшукати відповідь на питання, «чому так сталося», доводиться бодай побіжно оглянути перебіг дискусій зарубіжних і вітчизняних науковців на теми націєтворення. Хоча легко погодитися з О. Лісничуком у тому, що саме навколо поняття «нація» точиться одна з найбільш гострих і безкомпромісних, проте малорезультативних дискусій у сенсі творення загальних конвен-

цій для політикуму й соціуму. Мало того, можна констатувати – як результат цих дискусій – додаткову фрагментацію комунікаційного простору, його кластеризацію. Скільки-небудь усталеної фіксації значень у політичній мові «нація» не набула [13, с. 39]. Тому доводиться знову і знову звертатися до дискусій понадсторічної давнини, щоб з'ясувати, чому самоідентифікація на національній основі доволі часто програє архаїчним концептам «всеслов'янської», «загальноруської» чи якоїсь іншої єдності.

Рефлексивний рівень – це своєрідний «блок керування» процесом пізнавальної діяльності. На цьому рівні відбувається осмислення не лише історії об'єкта дослідження, але й історії пов'язаних з ним наукових пошуків. Виступаючи в ролі осучасненого замітника традиційної «подієвої» історії, рефлексивний підхід відкриває кращі можливості для відтворення суспільної атмосфери епохи, притаманних їй часових ритмів і просторових уявлень. Він допомагає дослідникові виокремити з числа десятків його попередників у розробці теми саме тих, з чікими іменами пов'язане істотне прирощення наукового знання чи нові способи його тлумачення й репрезентації. Соціальний конструктивізм в системі соціогуманітарних наук – це не стільки чітко визначена наукова школа, скільки сукупність підходів, схильних розглядати суспільні явища не як даність, а як продукт уяви чи цілеспрямованих дій. Його початок зазвичай пов'язують із парадигмою, запропонованою П. Бергером та Т. Лукманом, і постмодерністськими підходами М. Фуко та П. Бурдьє. В історіописанні зрушення відбуваються переважно в перенесенні дослідницької уваги із суб'єктів на відносини між ними; отже, істориків цікавить не так сама подія («що це було?»), як питання «чому?, як?, навіщо?». Якщо розглядати дискурси як способи впорядкування соціальної реальності, то відмітною рисою історичного наукового дискурсу стає з'ясування в порівняльному контексті причинно-наслідкових зв'язків.

Неймовірна складність і суперечливість сучасного історичного процесу, зумовлена соціальною ревізією епістемологічних основ гуманітарного знання, доволі часто ставить дослідників у незручне становище не просто опонуючих, але й непримиренно налаштованих сторін. Вплив ідеологій диктує «правила гри», у яких міркування раціональності витісняються аргументами «актуальності», трактованими в дусі політичної доцільності. Тим часом історична наука як суспільний організм не може існувати без бодай мінімально узгодженої базової системи цінностей, здатної мінімізувати протилежні погляди та концепції.

Переосмислення «ідеологічного винаходу» XIX ст. – концепту «національне відродження» – виводить на цікаві висновки й узагальнення щодо еволюції творення еліти націй, оголошених «неісторичними», «уявлених спільнот» з ознаками власної національної ідентичності. Етапи цієї еволюції неодноразово простежувалися істориками, філософами, культурологами, і вже виразно прослідковується рух від примітивного негативізму до осмисленої проблематизації українськості як методологічного фундаменту ідейних пошуків. А відтак і процес розставання з примітивним романтизмом набуває вигляду осмисленої орієнтації на раціональність, насамперед у теоретичних побудовах М. Драгоманова. Нові підходи простежуються також в оцінках креативності й результативності політизованого національного руху початку XX ст.

Варто намагатися відходити від зайвої прямолінійності в трактуванні трьох фаз українського національного руху XIX ст. (за схемою М. Гроха). Загалом придатна для аналізу українських реалій, ця схема, на нашу думку, містить певне перебільшення як креативних можливостей вітчизняних інтелектуальних еліт, так і результативності їх легітимізаційних чи делегітимізаційних зусиль. У наш час М. Грох доволі скептично ставиться до універсального застосування його «трифазової схеми» і перетворення

її на стереотип тими, хто в оригіналі з нею не знайомився. Особливо його непокоїть перебільшення консолідаційного потенціалу націоналізму як ідеології, у якій акцент на національній незалежності витісняє на маргінес усі інші інтереси, соціальні тертя та конфлікти. При розгляді реальних національних процесів, уважає М. Грох, доцільніше використовувати універсальний термін «національна ідентичність», бо саме на цьому шляху легше з'ясувати корені стресових ситуацій і розходження в інтересах, а отже, дійти до консенсусних пояснень процесу формування нації [24, с. 119].

Дуалізм українського національного руху виводиться насамперед з різновекторності в підходах до ідеї національного самовизначення. Маючи спільну стратегічну мету – національну емансипацію, різні політичні сили розуміли її по-своєму й не надто намагалися узгодити свої позиції з баченням опонентів. Доволі вагомий протестний потенціал національного руху існував у вигляді окремих ручаїв, які так і не злилися в єдиний потік боротьби за власну державність. Така роздвоєність шкодила не лише самому національному рухові – вона вносила в суспільство додаткові важелі розмежувань. Усе наступне століття, попри величезні зусилля й маневри нових «централізаторів», високий рівень конфліктності в українському соціумі підтримувався й самовідтворювався, що вже сьогодні спричинило метастази збройного протистояння на Донбасі.

Специфічні «правила гри», що їх формує в наш час глобальна гегемонія капіталу, змушують дослідників повертатися до використання системного діалектичного методу, який зазнав певної девальвації, коли був оголошений марксистським і тому, мовляв, догматичним. Унаслідок цього суспільні науки виявилися практично безпомічними, коли виникла потреба пояснити явища «відкатів» і регресу, діалектику революцій і контрреволюцій, реформ і контрреформ тощо. Оскільки реверсивні асоціальні процеси відбуваються як на національному, так

і на регіональних і локальних рівнях, у світі дедалі більше усвідомлюється необхідність переосмислення в руслі реалій мережевих зв'язків і нової «інформаційної» реальності всіх мультисистемних процесів, у тому числі й діалектики перехідних станів [2, с. 20–35]. Проте й донині бракує задовільних пояснень того, чому консолідаційні зусилля інтелектуалів ХІХ – початку ХХ ст. досить часто оберталися поглибленням конфронтації і появою нових ліній світоглядних розмежувань.

Реструктуризація (певною мірою навіть ресемантизація) понять соціогуманітаристики, дотичних до сфери націєстановлення, відбувається на засадах збагачення понятійно-категоріального інструментарію термінами, виробленими в межах соціології, гуманітарної географії, когнітивної лінгвістики, психоісторії. Вплив постмодерністської лексики, зокрема, позначився у впровадженні у відповідні наукові дискурси понять «нарратив», «постколоніальні студії», «біфуркація», «мережеві моделі», «ментальне картографування» тощо. Важливо, однак, чітко відмежовувати ці новації від притаманної дискусіям ХІХ ст. опори на традицію, «історичну антикварність», навіть архаїку. Ідейна обмеженість тодішнього «національного моделювання» не в останню чергу пояснювалася тим, що концепції «народності / племені», «народного руху» погано корелювали з викликами «індустр-реальності» (термін Е. Тоффлера). М. Грушевський ще на рубежі ХІХ–ХХ ст. зрозумів, що притаманний українській суспільній думці потяг до культурництва (навіть у його радикально-національних версіях) не здатний створити підґрунтя для легального українства. Молодші покоління відвернулися від такого «українофільства», і тільки поєднання «національного радикалізму» із соціальним чи конституційним демократизмом відкривало, бодай умоглядно, шляхи до надання вимогам українства політичного змісту [7, с. 403–404].

Дослідження української ідеї в компаративному контексті поки що не стало домі-

нантним напрямом в українознавстві, хоча й перші кроки в цьому напрямі виводять на цікаві узагальнення. У спільному баченні двох українських та словенського дослідника, національна ідея – це не коктейль з історичних символів, гасел, соціальних благ; це – загальна мета й довгострокова стратегія розвитку суспільства. Політична ідея – спосіб впровадження національної ідеї в життя. За умов існування в ХІХ ст. полінаціональних державних утворень майже по всій Європі національна ідея бездержавного народу вступає в суперечність із національно-державницькою ідеєю метропольної нації. Утім, фактор поліетнічності прискорював зародження націоналізму, тож національна ідея спочатку з'явилася в обличчі панславізму, південнославізму, неославізму. Після розпаду (внаслідок війни) централізованих імперій бездержавні нації, у тому числі й українська, одна за другою проголошували свою державність. Але український народ підійшов до революції 1917 року не підготовленим. Для більшості населення соціальний аспект переважав національно-визвольний, і на цьому вправно спекулювали російські більшовики та білогвардійці. І все ж таки творення української і, приміром, словенської, націй, незалежно від тривалості, інтенсивності, конкретних історичних обставин, відбувалося за спільним для всіх європейських націй сценарієм. Українська специфіка полягала хіба що у формах реалізації [15, с. 127–138].

Здається, що в наявній літературі дещо перебільшена спроможність вітчизняних еліт ХІХ ст. до осмисленого суспільного вибору. Очевидно, що на масовому рівні, особливо в приграничних регіонах, людність і на початок ХХ ст. ще не мала усвідомленого сприйняття свого національно-етнічного «Я». Основа ідентифікації була релігійною чи територіальною – українець почувався насамперед православним християнином, царським підданим, мешканцем певної місцевості. Можна погодитися з висновком Т. Горбань щодо провідної тенденції в роз-

витку етнічної самосвідомості українців в імперську добу – цей рівень знижувався. Причини цього явища були різні, але головним був доволі низький етнічний бар'єр і майже повна відсутність релігійно-конфесійного, принаймні в частини українського етносу. Асиміляційні процеси мають шанси на успіх там, де існує фактор сприяння їм з боку залежної спільноти. «Малоросів» стимулювали до такої підтримки (аж до сприйняття імперії як власної батьківщини й підкресленого «вірнопідданства») певні, цілком реальні, моральні та матеріальні «дивіденди» від влади, а також тяжіння до «імперського блиску», «комплексу престижності», створюваного належністю до «високої» культури державної нації. Оскільки ані російська, ані українська нація на той час остаточно ще не сформувалися, на рівні масової свідомості українці фактично не відокремлювали себе від росіян – домінувала ідея спільного православ'я і загально-руської єдності. Якщо релігія в українсько-польських відносинах була виразним чинником розмежування, то в українсько-російських такої демаркаційної лінії не існувало [5, с. 251–255].

Над питанням про те, чому значна частина української молоді опинилася в стані «роздвоєння» чи відкрито переходила в «російський табір», розмірковували всі провідні вітчизняні інтелектуали. С. Єфремов образно порівнював «вузол» українського питання з конкуренцією панського піаніно з українською сопілкою. Сопілка часто не піддавалася впливу чужого піаніно, але, зрештою, останнє перемагало, і винуватити в цьому можна було «лише божевільну історію нашу» [9, с. 25]. Леся Українка переконливо доводила, що далеко не всіх українців доречно звинувачувати в холопстві перед Москвою – «не такому вже й “бездонному”, бо на дні його був звичайний мул схиблених інтересів національних, партійних, особистих» [23, с. 241]. Доводиться рахуватися також з тим, що проблема усвідомленого вибору на користь «українства» чи «мало-

російства» гостро постала в кінці XIX ст. лише перед елітними верствами суспільства.

Не маючи можливості самореалізуватися в рамках «своєї» держави, українська еліта опинилася перед дилемою: або асиміляція, або дискримінація. Тут уже діяло «правило фракталу» – ставши членом освяченої офіційно спільноти, індивід зазвичай робив вибір на користь імперських цінностей і, відповідно, кар'єри. Як поширене на той час суспільно-політичне явище, «малоросійство», зрозуміло, обмежувало потенціал українського національного руху. Але неприпустимо, як показав І. Дзюба, зводити драму «малоросійства» до колабораціонізму чи пристосовництва української інтелігенції як її ментальної риси. Попри незаперечний факт «роздвоєння ідентичності» «зводити всіх “малоросів” до спільного знаменника як відступників від української національної справи було б щонайменше необ'єктивно. Маємо зважати на те, що необхідність жити в статусі бездержавного народу прирікала певні кола українського суспільства на свого роду балансування між територіально-етнічним патріотизмом і соціально-політичним прагматизмом». Терещенки, Ханенки та інші знакові постаті української історії, попри свою незаперечну зрусифікованість, були не меншими українськими патріотами, ніж їхні «національно свідомі критики» [5, с. 240–276].

Феномен т. зв. малоросійства, яким позначається роздвоєність, амбівалентність національної свідомості доволі широкої верстви українського соціуму, став природним наслідком асиміляційної політики царизму. Зазвичай, особливо в політичних дискурсах, це поняття набуває надлишкової емоційної забарвленості – аж до ототожнення «малоросійства» зі зрадництвом. На нашу думку, ближчою до істини є оціночна палітра Т. Горбань: те, що на рівні масової свідомості українці фактично не відокремлювали себе від росіян, створило підґрунтя для подвійної самоідентифікації. Люди, які сприймали імперію як власну батьківщину (отримуючи,

до речі, у вигляді плати за лояльність певні моральні й матеріальні дивіденди), не готові були підтримувати ідеї автономізму. Мав місце, зрозуміло, і страх перед репресіями.

З цього приводу очевидно виявилася необхідність істотного переосмислення всієї системи понять (і метафоричних конструкцій), які традиційно супроводять аналіз національних рухів. Ідеться і про комплекс понять, якими позначаються процеси стратифікації в поліетнічних суспільствах (малорос, русин, українець тощо), і про класифікаційні критерії аналізу протестної активності (українолюбство / українофільство / українське народовство), і про відповідну градацію дискурсів (малоросійські / українофільські / українські тощо), а також про смисловий ряд національне відродження / націєстановлення / національне самовизначення тощо й співвідношення споріднених (але не синонімічних) понять «національна ідея», «національний ідеал», «суспільний ідеал».

Якщо говорити у цьому зв'язку конкретно про шляхи формування українського національного ідеалу, то не можна не бачити значних ускладнень, які на цьому шляху щораз виникали під впливом різноспрямованих, внутрішніх і зовнішньополітичних, чинників. Самостановлення української нації відбувалося у складних умовах іноземного поневолення, тому власна парадигма національної самоорганізації мала на собі виразний відбиток романтичних уявлень. Окрім цього, ментальність українців як частини слов'янського світу не могла не зазнати потужного впливу домінування притаманної слов'янству екзистенційно-духовної комунікації над раціонально-практичною, що дістало свій прояв у своєрідних месіанських утопіях. Поняття суспільного ідеалу існувати за таких умов могло хіба що у вигляді культурного міфу, опертого на традиції козацтва й православні релігійні догмати. Увести його в русло реальних потреб визначення етнографічних меж української території, українського психосоціального

типу, культурно-мовних пріоритетів, пошуку форм майбутнього державного устрою намагалися, починаючи із середини ХІХ ст., українські інтелектуали, об'єднані ідеєю специфічно української «спадщини» і її репрезентації на належному науковому рівні. За умов шаленого імперського спротиву їм вдалося реалізувати лише незначну частину своїх задумів. Проте спільними зусиллями вони не лише заклали науковий фундамент народознавства, але й чималою мірою сприяли кристалізації національних інтересів, формуванню національної свідомості.

Важливим уявляється визначення основних віх у розвитку процесів націєстановлення другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Беручи за основу схему М. Гроха, автор намагається врахувати у власній моделі періодизації не лише основні напрями наукових пошуків, але й відмінності у світосприйманні різних суспільних страт і їхньої репрезентації в побудовах окремих інтелектуалів. Ідеться, зрозуміло, лише про приблизну (надто загальну) схему, бо відтворити в часовому й просторовому вимірі всю багатогранну палітру дискусій на теми ідентичності в російському суспільстві можливо лише в спеціальному колективному дослідженні.

Отже, *перший* етап (40–50-ті рр. ХІХ ст.) можна охарактеризувати як такий, що ще цілком перебував у руслі лояльного до влади малоросійства. Головна ознака «малоросійського» дискурсу – трактування української історії в руслі «обласництва» – як частини «спільноруського цілого». Водночас у руслі панславізму відбувався напружений пошук відмежування від нав'язаного «збоку» полінізму, а також відмінностей українського світосприймання порівняно з російським. Створений на такому ґрунті публіцистичний маніфест – «Книга буття українського народу» – містить концентрований вираз національної ідеї в її тогочасному розумінні, прокламується також доволі невиразне бачення федералістичної традиції як оптимальної територіальної організації «слов'янського світу». Саме ця, на той час

ще досить аморфна, ідея багато в чому визначила майбутні політичні пошуки вітчизняного суспільного ідеалу. Проте головні зусилля науковців, переважно істориків, фокусуються на своєрідній «просторовій ідентифікації» території, яку вони вважають українською. Здійснюються спроби створення інфраструктури наукових пошуків у вигляді наукових товариств, а також відповідного науково-методичного забезпечення стихійно виникаючого народознавства. Політичні завдання цієї роботи проглядаються ще невиразно, але наявними є спроби створення «історичної української ідеології» шляхом опори історичного знання на фольклорну традицію, звичаєве право тощо. Симптоматичною із цього погляду була поява самоназви «українці» в «Книзі буття українського народу».

На *другому етапі* (60-ті – перша половина 70-х рр. XIX ст.) на ґрунті зрощення академічного культурництва з громадським рухом відбувається оформлення українофільства як напряду думок і політичної течії. Притаманне йому «народолюбство» зближує українофілів з російськими народниками, але в ідеології цих двох течій проглядаються істотні відмінності. У науковій сфері спостерігається своєрідний бум етнографічних досліджень, спрямованих на обґрунтування самодостатності українства. Поряд зі значною мірою аполітичними науковими товариствами історичного профілю з'являються наукові установи з більш-менш чітко вираженим національним профілем – Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві та Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Спроби налагодження взаємодії між ними не увінчалися помітним успіхом через закриття владою відділу Російського географічного товариства на четвертому році існування.

Третій етап (70–80-ті рр. XIX ст.) – це період осмислення українською суспільною думкою, переважно в особі М. Драгоманова, політичних концепцій європейського лібералізму й соціального демократизму та екстра-

поляції їх на українські реалії. Відбувається витіснення «всеслов'янської» міфотворчості декларуванням всеєвропейських і навіть загальнолюдських цінностей; критерії «єдинокровності» поступаються місцем захисту прав людини. У кінці 80-х років М. Драгоманов запропонував громадівцям власну версію політичної програми, у якій національна ідея набула вигляду своєрідної федеральної демократії. Під це надто широке поняття підводяться і ідеї припинення протистояння православних та католиків, і мотиви мінімізації етноконфліктності, і завдання створення Всеслов'янської радикальної партії. Що ж до власне національної ідеї, то на цьому етапі простежується виразне розмежування ідеологів українського націоналізму, з одного боку, на прибічників «етнічної чистоти» і «взаємовиключних лояльностей» та більш поміркованих прихильників гібридних самоідентифікацій, а з другого – на тих, хто залишався на ґрунті федералістської традиції, і тих, хто під впливом австромарксизму відшукував нові поля «слов'янської гравітації».

У контексті оприлюднених М. Драгомановим принципів народного суверенітету, ідея народу як носія найвищої мудрості поступилася ідеї громадянського суспільства. Державна централізація в обох імперіях була представлена як зло, що його належить якнайшвидше позбутися. Прокламуються ідеали федерації в державному устрої, нового тлумачення дістають ідеї політичних свобод і реалізації політичних прав, здійснюються спроби узгодити права людини і національні права, відбувається активний пошук ефективної моделі місцевого самоврядування на основі самоуправи громад і областей.

З іменем М. Грушевського пов'язаний *четвертий* період у розвитку національної ідеї (90-ті рр. XIX і початок XX ст.). Майже одночасно ним була розроблена нова схема української історії, докорінно відмінна від російської, і конституційний проект, базований на концепції національно-територіальної організації як засобу пом'якшення

соціальної напруги в суспільстві. З'явилися й перші проекти, ґрунтовані на ідеї «самостійної України» й об'єднання її частин на підвалинах соборності. З перенесенням центру українського руху в Галичину там з'являються суттєві трансформації української ідеї в руслі австромарксизму, формується «новий центр національної гравітації» (Д. Донцов). Що ж до тих представників української соціал-демократії, які лишилися в Російській імперії, то вони в пошуках своєї ідейної ніші перебували під виразним впливом РСДРП, хоча й активно полемізували з її ідеологами.

На умовних «академічному» й «культурницькому» етапах суспільна думка існувала в розрідженому просторі інтелектуальних мереж. Комунікаційні зв'язки за потреби відбудовувалися по лінії особистих контактів гуртків, наукових товариств і мінімальною мірою залежали від стану масової суспільної свідомості. Інакше кажучи, вони не потребували перевірки практикою і тому могли обходитися без зворотного зв'язку з «низами». Зі вступом національного руху в політичну стадію ситуація докорінно змінилася. Інтелектуали мусили дбати про соціальну опору, але повсюдно наштовхувалися або на нерозуміння, або на несприйняття «кабінетних» теоретичних конструкцій. Національна ідея у своєму зародковому вигляді була доволі абстрактною і на фоні загострення соціальних суперечностей не сприймалася як пріоритетна на масовому рівні. Коли ж з оформленням політичних партій її носіям довелося не лише боротися з імперським спротивом, але й долати внутрішні незгоди і чвари, усі консолідаційні зусилля наштовхувалися на глуху стіну.

Будь-яка подоба моделі громадянського суспільства не мала шансів бодай на короткочасне існування у складному калейдоскопі зіткнення інтересів і амбіцій політиків на тлі нерозвинутої свідомості найчисленнішої суспільної верстви – селянства. Розмитість ідентифікаційних параметрів тут створювалася самим фактом відсутності якісної

освіти, асиміляційним тиском, а головне – таким рівнем зубожіння, за яким чергування більш-менш благополучних і «голодних» років стало нормою. Народницька ідеологія в її і загальноросійському, і в специфічно українському варіанті хибувала на недооцінку справжнього стану речей і тому виявилася із самого початку ущербною. Державницька ж, яка в Україні проклала собі дорогу як її антипод, не мала належної соціальної опори через відсутність впливового прошарку забезпеченого життєвими благами «середнього класу». За таких умов інтелектуали були приречені на безплідний пошук консолідаційних важелів, який на практиці обертався чварами, розколами, «зведенням рахунків».

Домінуючі в українських етнічних верствах уявлення про «безбуржуазність» української нації змушували ідеологів національного руху апелювати переважно до селянства й намагатися відповідати на соціальні запити цього уявного «народу». Проте оскільки малоосвічена й не охоплена організованим політичним впливом селянська маса в мирний час мляво відгукувалася на пропаганду українських пріоритетів і федералістських ідей, утворений у такий спосіб «вакуум нерозуміння» робив їхні зусилля малоефективними. Водночас опозиційно настроєні до влади представники «середнього класу», включно з нечисленною буржуазією українського етнічного походження, віддавали перевагу у своїх симпатіях російським радикалам, потрапивши невдовзі в цупкі обійми більшовицьких ідеологів. І. Колесник із цього приводу порушує проблему соціально-просторової ідентифікації української культури з акцентом на прикордонності й маргінальному становищі України між слов'яно-православним та латино-католицьким світом. Формування одомірних культурологічних дефініцій було за таких умов практично неможливим; двокультурність, закладена в генетичному коді й способі життя, проявлялася доволі часто в несподіваних ситуаціях. Ефект своєрідного

роздвоєння виявлявся не лише в культурі, але й у ментальних настановах та поведінкових стереотипах [10, с. 175–186]. Звідси – ефект «двоцивілізованості», «дволояльності», «подвійної ідентичності».

XIX століття – епоха культурно-національних рухів – в Україні стало також добою творення національних ідеологій та перших політичних програм активного українства. Рефлексії українства в просторі національних ідеологій пройшли складний шлях від малоросійського автономізму і панслов'янського федералізму до українського романтизму (з реактуалізацією ідеї єдності українських територій) і позитивізму у формі обласництва (з обґрунтуванням ідеї єдності мови, особливих психофізичних типів українців, спільного історичного минулого). Далі вони еволюціонували від форм м'якого патріотизму М. Драгоманова через ідею самостійництва М. Міхновського до ідеології інтегрального націоналізму Д. Донцова.

Наукові та культурні рефлексії навколо формування національної ідентичності не могли не відображати стан нестійкої рівноваги в суспільних настроях. У теорії ідея єдності базувалася на спогадах про давньоруську державність і виборений у ході Національної революції XVII ст. алгоритм апологетизації козаччини. Проте на поведінковому рівні дедалі виразніше давали про себе знати особливості світосприймання, лояльності, реакції на утиски. За класифікацією М. Грушевського, у політичному просторі підросійської України в одному таборі опинилися три сили: «обрусителі офіційні», «неофіційні централісти» та «свої українофіли, виховані на ідеях книжності». Утім, зосередження українофілів на антикварних інтересах і пошук місцевих особливостей провокували політичну пасивність та соціально-психологічну індіферентність. Українське суспільство на сході ще не витворило власної фізіономії, не емансипувалося від російського життя; російським українцям бракувало індивідуальності.

Галицьких українців від наддніпрянців відрізняли потужна народна енергія і загострене національне почуття. Але тут глибокий застій і навіть атрофію (формули М. Грушевського) спричиняв «брак свідомого кермування». Те, що Західна Україна мала свою індивідуальність, робило її центром притягання для інтелектуалів Сходу. Однак «ідейки», що визначали напрям її національних змагань, М. Грушевський кваліфікував як «неглибокі», «слабкі». Тут двокультурність набувала виразного українсько-польського обличчя. Отже, «всеукраїнство», яке у трактуванні М. Грушевського означало прагнення до тісного єднання обох частин української землі, наштовхнулося на опір двокультурності, ставши на заваді організаційному єднанню «двох українських світів». Соборність за цих умов могла бути лише ситуативною, як це і сталося в 1919 році.

Незгоди, чвари в українському русі, неприязні особисті стосунки між його корифеями – модна тема сучасних наукових і особливо публіцистичних дискурсів. При цьому зазвичай ігнорується об'єктивна складність завдань, що стояли перед його речниками в умовах царської «тюрми народів». Шляхи бодай якихось реальних зрушень у національному питанні до революції 1905–1907 років взагалі не проглядалися, тому природним для Наддніпрянщини став тип українця, який, за І. Лисяком-Рудницьким, в одній кишені тримав «Комуністичний маніфест», а в другій – Шевченків «Кобзар». Революція, щоправда, якоюсь мірою легалізувала прокламування автономістських ідей. У резолюції II з'їзду УСДРП «З національного питання» не лише декларувалася як загальна мета партії боротьба «за рівні права всіх націй на вільне існування і вільний розвиток» аж до права «на політичне і культурне самоопреділення», але й містилася вимога автономії України з окремим сеймом, «законодавчим» в українських справах [19, с. 63–64]. Проте за умов столипінської реакції, що невдовзі настала, такі вимоги могли існувати лише у сфері гарних побажань.

Домінування емоційності над політичною волею – якість, яка дала підставу В. Липинському говорити про «недержавність» як специфічну українську хворобу. «Держави ми не маємо тому, що ми не уміємо самі в собі хотіння своєї власної держави розвинути, його в цілім нашім громадянстві розбудити і це хотіння, відповідним методом його організації, своїми власними місцевими силами здійснити» [12, с. 418]. Тут особливо важливим уявляється наголошення на «методах організації». Саме механізмів організації, підпорядкованих завданням здобуття державності, українцям не вистачало більшою мірою, ніж абстрактного «хотіння». А коли такі механізми у вигляді політичних партій нарешті почали з'являтися, на перший план вийшли не пошуки консенсусу, а з'ясування стосунків.

Як показала І. Кресіна, у національній свідомості можна виокремити три основні компоненти: пізнавальний, емоційно-ціннісний і регулятивний. І якщо перші два загалом забезпечуються відповідним спрямуванням інформації, то третій «спрацьовує» лише там, де досягається узгодження зміни ціннісних орієнтацій з кореляцією поведінки. Історична свідомість здатна активізуватися під впливом зовнішніх чинників (територіальних претензій сусідів, приміром). Наукова інформація зазвичай сприймається спільнотою в межах «обрю сподівань». На цьому полі історія співіснує з традицією, а це означає, що несправджені очікування діють як подразливий чинник. Традицію не можна створити штучно, тим більше замінити рефлексією. Якщо ж вона не є відображенням глибинних шарів національного несвідомого, традиціоналізм неминуче обертається ірраціоналізмом [11, с. 229–231]. В українському випадку, власне, так і сталося: свідомо обрані апеляції інтелектуалів до традиції не мали належного резонансу в глибинних шарах масової свідомості й тому далеко не завжди досягали планованого ефекту. Зрештою, український національний ідеал завжди мав присмак утопії; створені в тако-

му контексті ідеальні суспільства не підлягають практичній реалізації. Цим насамперед і пояснюється відсутність (як у минулому, так і на сучасному етапі) узгоджених моделей суспільного розвитку, брак прийнятних альтернатив, чітко окреслених соціокультурних детермінант. Висока енергетична напруга національного несвідомого створює варіанти дихотомій раціонального / ірраціонального, які не піддаються розв'язанню в конкретному історичному контексті.

Зрозуміло, що слабкість українського руху та елементи розбрату, які в ньому постійно простежувалися, були насамперед наслідком шаленого імперського тиску й репресивної політики щодо українських діячів. «Ніхто не забороняє малоросам, – зазначалося у статті “Московских ведомостей”, – грати на бандурі, танцювати гопака, їсти пампушки й галушки. Але створювати з усього цього якусь національну мову й національну культуру, це вже означає сіяти політичний сепаратизм і протиприродний федералізм на єдиній російській землі» [14, с. 278]. Показовий факт: за брошуру «Національна і територіальна ознака в автономії», у якій обережно висловлювалася ідея децентралізації імперії, прихильний до українства поляк І. Бодуен де Куртене був притягнутий до карної відповідальності і засуджений до двох років ув'язнення [14, с. 248]. Можна згадати, для прикладу, і секретний донос полтавського губернатора Багговута міністру внутрішніх справ – для боротьби з «небезпечною і нищівною діяльністю мазепинського табору» в ньому пропонувалося 17 заходів, починаючи від надання вчительських, інспекторських, священницьких посад «лише одним великоросам» до створення такої «правдивої історії малоросійського народу», у якій центральним контрапунктом була б ідея: «ніколи ніякого українського народу не було» [22].

Те, що українська національна парадигма зародилася як суто етнічна, мало, за В. Масненком, свої пояснення: своєрідність соціальної структури суспільства обмежу-

вала можливості формування національної ідеології на ґрунті співгромадянства, чим було значною мірою зумовлене тривале домінування в історіографії народницького напрямку. Етноцентристський підхід доволі швидко себе вичерпав. Однак вихід на ідею державності потребував часу. А на заваді плюралізму ідеологій стояли не лише революційні катаклізми початку ХХ ст., але й домінуючі телеологічні підходи в історієписанні. Усе це «приводило до деформації історичної пам'яті українців, заважало їм стати самими собою, усвідомити себе окремою нацією» [16, с. 406–408].

У баченні Я. Грицака, шанси національної інтелігенції змобілізувати селян-співвітчизників, вживаючи лише національні лозунги, були незначними [6, с. 55]. Проте державницький дискурс в Україні від часу своєї появи наприкінці ХІХ ст. виразно протистояв ідеї великодержавності в її цивілізаційно-месіаністському трактуванні. Ознаки своєрідного ідеалізму в ньому простежуються на всіх рівнях, починаючи від оцінки спадщини Київської Русі й закінчуючи обґрунтуванням моделей децентралізації обох імперій, принципів національної самоорганізації й самоуправління. Інерційність теоретичного мислення разом з помітним тиском марксистських ідей пріоритету класової боротьби на «лівий» спектр суспільної думки зумовили крайню слабкість і нереалістичність національних проєктів, що надихалися ідеєю «самостійної України». Неготовність прихильників ідеї самостійництва до активних спільних дій зумовила їхню поразку в ході Української революції 1917–1920 років.

Високий градус напруги ідентифікаційних суперечностей у будь-якому соціумі створюють відмінні ціннісно-сміслові вповодання різних страт, які зазвичай посилюються діями провладних і опозиційних політиків, ідеологічними настановами, маніпулятивними технологіями. У ситуації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в обох ареалах проживання українського населення – Російській та Австро-Угорській імпері-

ях – ці суперечності досягли таких критичних значень, які давали підстави говорити про масові патології в суспільних настроях. Спектр ідентитетів невпинно розширювався за рахунок нагромадження тривожних очікувань неминучого воєнного конфлікту двох потужних політичних блоків, появи на політичній сцені нових акторів – партій і громадських об'єднань, урізноманітнення ідеологічних засобів впливу на свідомість. Налаштованість на радикалізм і «силове» розрубання тугих вузлів суперечностей стимулювали ксенофобські прояви і тероризм. У нешироких колах інтелектуалів пошуки виходу з такого стану зазвичай оберталися «втечею» у світ марень, сумнівних задоволень, але доволі часто шлях собі пробивали зрілі зразки політичного проєктування. За українських умов цінність останніх принаймні подвоювалася тим, що політичні проєкти будь-якої якості наштовхувалися на запеклий імперський спротив вже внаслідок своєї «українськості», яка в урядовому баченні однозначно асоціювалася із сепаратизмом.

Вплив Першої світової війни на стан суспільних настроїв в Україні розглядається в контексті нових підходів, сформованих у руслі «пов'язаних», «перехресних» історій. Як вважає С. Віднянський, усі геополітичні катаклізми ХХ ст. починалися саме з Першої світової війни. Вона стала проявом духовної та моральної кризи сучасної цивілізації і поклала початок розгортанню історичної драми тривалістю в майже століття. Розпочата нею епоха світових війн поставила на межу загибелі світову цивілізацію, стала важким випробуванням для гуманістичних цінностей, вироблених людством упродовж усієї його попередньої історії [4, с. 68]. Війна активізувала через етнічність колективні інстинкти – аж до газових атак, геноциду, масових втеч мирного населення. «Здатність націоналізму витворювати колективні форми, розчиняючи в них індивідуальні інтереси, стала знахідкою для пропаганди воюючих країн. При цьому пануючі

класи не лише використовували націоналізм у власних цілях, але й виступали носіями його ідеології». Саме створені зусиллями науковців і публіцистів «потужні ідеології» сформували дискурс війни – на Сході через цивілізаційне протистояння слов'янського і німецького світів, на Заході – франко- та англо-германського. Далі пропаганда завербувала широкі народні маси, які в патріотичному піднесенні «бажали битися за республіку, короля чи імператора» [21, с. 89–91].

У баченні Н. Яковенко чимало хиб вітчизняного історіографічного канону закорінені в нерозумінні того, коли і в яких формах відбувається трансформація однієї ідентичності в іншу; формули «зрадництва / відданості» не лише не прояснюють, але затемнюють суть справи. Коли романтичний образ нації вибудовується за лекалами «найгучніших голосів», які лунали на його підтримку, її імідж виявляється як мінімум спрощеним [20, с. 97–101]. Для України явища «роздвоєння» суспільної свідомості були й лишаяються наслідком тривалого перебування «міжпольським молотом і російським ковадлом», а в ширшому сенсі – на перехресті європейських і азійських впливів. Маркери, що оприявляють українську ідентичність, уважає професор Міланського університету Дж. Броджі Беркофф, здебільшого були прихованими. Багатомовність, множинність ідентичностей та «належностей», пограничний стан, інтертекстуальність – важливі складові українського дискурсу, який уже від XVII ст. неможливо досліджувати поза зв'язком із сусідніми історичними й літературними канонами [1, с. 53–54]. При цьому на уважний аналіз заслуговує і саме поняття «сусідства».

Незалежно від того, з «народницьких» чи «державницьких» позицій вибудовував схему історії України той чи інший представник суспільно-політичної думки, її телеологічна основа виразно вимальовувалася уже в XIX ст. Ідеться про наскрізну ідею мету української історії, яку «народники» бачили в одвічному прагненні «народу» до

волі, а «державники» – у такому ж споконвічному його намаганні відстояти власну державність. Своєрідна патріотична налаштованість тих і інших полягала в намаганні представити історичне минуле у вигляді недискретного, безупинного поступу з наперед визначеним цілепокладанням. Рецидиви таких підходів виразно тиснуть і на сучасну вітчизняну історіографію.

«Недоосмислене» українське минуле – з постійним потягом суспільної думки до архаїки, «вічного повернення», кількарізкових «національних відроджень» – підтримує стереотипи меншовартості, віктимності, «приреченості на неуспіх». У репрезентаціях минулого домінують трагедії, мотиви жертвовності; історія «злетів» народного духу потрапляє в наративи майже виключно у вигляді проявів протестної активності. Що ж до консолідаційних зусиль, зокрема тих, які давали змогу швидко відновлювати втрачене під час війн і революційних катаклізмів, то вони відтворюються хіба що у вигляді сухої статистики. Те, що український соціум виявився втягнутим у безкінечні «війни пам'яті», створило настільки стійкий ефект додаткової поляризації, що пересічний громадянин уже не здатний чітко вибудувати грані між добром і злом бодай у власній свідомості. Коли пам'яті протистоїть контрпам'ять, а ідентичностям – контридентичності, значна частина суспільства опиняється в стані амнезії чи фрустрації, а інша поринає в стихію «боротьби за ідеали», у якій допустимими вважаються й насильницькі методи.

Реалістичні, національно значущі суспільні проекти не народжуються в атмосфері суспільного сум'яття, гострого ідейного протиборства, міжнародних чвар, зведення особистих рахунків. Національний рух втрачає мотиваційні важелі, якщо стикається з гостро відмінним баченням соціальних пріоритетів і протилежними зовнішньополітичними орієнтаціями. Вибудова політичної нації зі спільним баченням суспільних цінностей – єдино надійна запорука успіш-

ності процесів самоорганізації й державотворення. Т. Горбань, безумовно, має рацію, наголошуючи на тому, що, за незначними винятками, адепти ідеї українського національного самовизначення тривалий час не розглядали самовизначення як державно-політичне відокремлення України від Росії. Суть «українського питання» вони вбачали не в політичному сепаратизмі, а в необхідності радикальних змін у національній політиці влади [5, с. 368]. Чи варто на цій підставі закидати ідеологам українського руху кінця XIX ст. необачність, нерозуміння ситуації? Гадаємо, що ні – адже як відповідальні політики вони виходили з реальних умов і досяжних на той час перспектив. Коли М. Драгоманов обстоював федералістський вибір і необхідність «синтетичної» програми українського руху, він виходив насамперед із того, що до ідеї федералізму «пристане завше багато людей із других країв» і що саме вона значно більшою мірою, ніж національна, «здатна примирити сварки». Розширення соціальної бази і створення привабливого образу українського руху у світі було однією з його першочергових завдань, і М. Драгоманов це прекрасно розумів. Як, до речі, і те, що надмірний радикалізм із сепаратистським змістом не міг не стати потужним подразником для всіх «гонителів українства» [8, с. 326–336].

На відміну від 70–80-х років минулого століття – часу майже безальтернативного торжества соціальних підходів в історіографії, сьогодні фокус наукового інтересу виразно перемістився в соціокультурну площину, пов'язану з поширенням у просторі історизації методів культурної антропології, соціальної психології, аксіології і підвищеним інтересом до історії ментальностей та ідентичностей. Значною мірою це зумовлене труднощами осмислення трагічного досвіду бурхливого й суперечливого XX ст. Сутність нового повороту в процесі історичного пізнання, яке вкладається у формули «нової інтелектуальної» чи «нової культурно-інтелектуальної історії», полягає в кон-

струюванні загального підходу до історії як до історії розуміння минулого. Так звана проблемно-тематична історіографія, інструментальна за своїми основними функціями, поступається місцем поглибленому аналізу колективних уявлень, відбитих у збережених текстах, і на цій основі – дослідженню загального контексту епохи з притаманною їй системою цінностей. На такій основі вибудовується каркас оновленої історії історичної культури з пропонованими нею інтерпретаційними моделями, способами передачі інформації, прийомами наукового аналізу тощо. Зрозуміло, що такі підходи потребують насамперед інтенсивного мікроаналізу текстів і контекстів, послідовного людиноцентризму, чіткого визначення критеріїв достовірності. На пострадянському просторі, зазначає Л. Нагорна, проблеми концептуалізації історичної культури постають не лише як актуальні, але і як смисложиттєві: адже проблема вибору шляху майже скрізь є гостро дискусійною. «Необхідність мати справу з динамічними, нелінійними, багатофакторними процесами ставить перед гуманітаріями проблему пошуку нової раціональності в системі пояснень і прогнозів, і відповідно нового дослідницького інструментарію» [17, с. 9–10].

Кожна система історичного бачення (і вітчизняної це стосується чи не найбільшою мірою) повинна мати у своєму арсеналі надійні запобіжники, здатні усвідомлено сприймати різницю між «своїм» і «чужим», без перетворення «чужого» на апріорно вороже. Не випадково основний напрям трансформацій у сфері історичної науки спрямовується в русло пошуків опор нової інформаційної культури. Однією з помітних тенденцій тут є значне розширення предметного поля інтелектуальної історії, яка вийшла далеко за традиційні рамки історії ідей чи історії суспільної думки. Очікуваним щодо цього виявився специфічний інтерес до формування інтелектуального простору «без кордонів», мереж віртуального спілкування, інтелектуальних товариств, звер-

нення до образного осмислення реальності за допомогою знаків і символів. У світовій науці виник особливий напрям, який визначають як «образ Інших». Зазнали помітних змін і пізнавальні моделі образу історичної науки – тепер вони відіграють роль єдиної ланки у взаємодії об'єкта і суб'єкта пізнання. Переосмислення поняття історичної культури нині включає дослідження історії уявлень про минуле, зафіксованої в колек-

тивній пам'яті різних соціальних і етнічних груп, з одного боку, і історичної думки тієї чи іншої епохи – з другого. Отже, наукових перспектив не бракує, потрібно лише ефективно використовувати наявний ресурсний потенціал. Проте без стратегічного запиту на науку з боку держави надії на позбавлення її від маргінального становища та можливості впливу наукових праць на суспільну свідомість будуть ілюзорні.

Список використаних джерел

1. Броджі Беркофф Дж. Чи існує канон українського літературного бароко? *Український гуманітарний огляд*. Київ, 2012. Вип. 16–17. С. 53–54.
2. Бузгалин А. В. Дialeктика: реактуалізація в мирі глобальних трансформацій. *Вопросы философии*. 2009. № 5. С. 20–35.
3. Венгерська В. «Українські проекти» та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX століття). Житомир, 2013. 448 с.
4. Віднянський С. В. Перша світова війна як прояв кризи Європейської цивілізації та її вплив на народи Центрально-Східної Європи. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. Київ : КЛІО, 2014. С. 62–80.
5. Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століть. Київ, 2010. 381 с.
6. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Київ : Критика, 2004. 344 с.
7. Грушевський М. Рух політичної і суспільної української думки в XIX столітті. *Грушевський М. Твори : у 50 т*. Львів : Світ, 2002. Т. 1. С. 397–404.
8. Драгоманов М. Вибране. Київ : Либідь, 1991. 688 с.
9. Єфремов С. Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії. Київ : Наукова думка, 2002. 760 с.
10. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ, 2013. 566 с.
11. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз. Київ, 1998. 391 с.
12. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Київ ; Філадельфія, 1995. 470 с.
13. Лісничук О. Проблема ідентифікації суб'єкта національних інтересів України: дискурсна інтерпретація. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 5 (55). С. 30–40.
14. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. III. 398 с.
15. Мальшина К. В., Сінкевич Є. Г., Перовшек Г. О. Українська та словенська національні ідеї у XX ст.: порівняльний аналіз. *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 127–138.
16. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ ; Черкаси, 2001. 440 с.
17. Нагорна Л. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. Київ, 2014. 382 с.
18. Нагорна Л. Мінливість регіональної свідомості у гібридних протистояннях: стресові та травматичні коди у просторі пам'яті. *Регіональна історія України*. Київ, 2017. Вип. 11. С. 53–70.
19. Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. Київ : Ніка-Центр, 2012. 592 с.
20. Периферійність «центра» в сучасних національних історических нарративах. *Ab Imperio*. 2012. № 1. С. 47–101.
21. Секо Я. Слов'янський вимір Великої війни 1914–1918 рр. *Україна – Європа – Світ*. Тернопіль, 2014. Вип. 14. С. 89–99.
22. Секретный донос полтавского губернатора Багговута министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним. Полтава, 1917. 11 с.
23. Українка Леся. Твори : у 10 т. Київ : Наукова думка, 1965. Т. 8. 380 с.
24. Хрох М. Исторические предпосылки «национализма» в центрально- и восточноевропейских странах. *Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе*. Т. 1. Неудавшийся национализм многонациональных и частичных национальных государств. Москва : РОССПЭН, 2010. Т. 1. С. 107–121.

References

1. BROGI BERCOFF, Giovanna. Does a Canon of Ukrainian Literary Baroque Exist? In: Natalia YAKOVENKO, ed.-in-chief, *The Ukrainian Review of the Humanities*. Translated from English by Oleksandra FEDORKO. Kyiv: Criticism, 2012, iss. 16–17, pp. 53–54 [in Ukrainian].
2. BUZGALIN, Alexandr. Dialectics: Reactualization in the World of Global Transformations. In: Boris PRUZHYNIN, ed.-in-chief, *Problems of Philosophy*. Moscow: Science, 2009, no. 5, pp. 20–35 [in Russian].
3. VENHERSKA, Viktoriya. «Ukrainian Projects» and Nation-Building in the Romanov and Habsburg Empires (Late Eighteenth to Early Twentieth Century). Zhytomyr, 2013, 448 pp. [in Ukrainian].
4. VIDNIANSKYI, Stepan. World War I as a Manifestation of the European Civilization Crisis and Its Impact on the Peoples of Central and Eastern Europe. In: Valeriy SMOLIY (editorial board's chair), Oleksandr REYENT (managing editor), Oleksandr LYSENKO (deputy managing editor), Yuriy BERESTEN et al (composite author). *The Great War of 1914–1918 and Ukraine: in Two Books*. NAS of Ukraine's Institute of History of Ukraine. Kyiv: CLIO, 2014, vol. 1: *Historical Essays*, pp. 62–80 [in Ukrainian].
5. HORBAN, Tetiana. *The Evolution of the Idea of National Self-Determination in the Ukrainian Socio-Political Thought of the Late XIXth to the First Quarter of the XXth Century*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine's Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies, 2010, 381 pp. [in Ukrainian].
6. HRYTSAK, Yaroslav. *Passions around Nationalism. Historical Essays*. Kyiv: Criticism, 2004, 344 pp. [in Ukrainian].
7. HRUSHEVSKYI, Mykhaylo. The Advance of Ukrainian Political and Social Thought in the Nineteenth Century. In: Mykhaylo HRUSHEVSKYI. *The Works in 50 Volumes*. Lviv: Svit, 2002, vol. 1: *Series Socio-Political Works (1894–1907)*, pp. 397–404 [in Ukrainian].
8. DRAHOMANOV, Mykhaylo. *Selected Works*. Kyiv: Lybid, 1991, 688 pp. [in Ukrainian].
9. YEFREMOV, Serhiy. *Selected Works. Articles. Scientific Studies. Monographs*. Kyiv: Scientific Thought, 2002, 760 pp. [in Ukrainian].
10. KOLESNYK, Iryna. *The Ukrainian Historiography: A Conceptual History*. Kyiv: NAS of Ukraine's Institute of History of Ukraine, 2013, 566 pp. [in Ukrainian].
11. KRESINA, Iryna. *Ukrainian National Consciousness and Modern Political Processes: An Ethnopolitical Analysis: A Monograph*. Kyiv: Higher School, 1998, 391 pp. [in Ukrainian].
12. Lypynsky, Vyacheslav. *Letters to Brothers-Agrarians about the Idea and Organization of Ukrainian Monarchism*. Kyiv; Philadelphia, 1995, 470 pp. [in Ukrainian].
13. LISNYCHUK, Oles. *The Problem of Identifying the Subject of Ukraine's National Interests: A Discursive Interpretation*. In: Yuriy LEVENETS, ed.-in-chief, *Scientific Notes of the Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies of NAS of Ukraine*, 2011, iss. 5 (55), pp. 30–40 [in Ukrainian].
14. LOTOTSKYI, Oleksandr. *Pages from the Past*. Warsaw, 1934, pt. III, 398 pp. [in Ukrainian].
15. MALSHYNA, Kateryna, Yevhen SINKEVYCH, Jurij PEROVŠEK. Ukrainian and Slovenian National Ideas in the Twentieth Century: A Comparative Analysis. In: Valeriy SMOLIY, ed.-in-chief, *Ukrainian Historical Journal*. Kyiv: Scientific Thought, 2015, no. 4, pp. 127–138 [in Ukrainian].
16. MASNENKO, Vitaliy. *Historical Thought and Nation-Building in Ukraine (Late XIXth to the First Third of the XXth Century)*. Kyiv; Cherkasy: Echo-Plus, 2001, 440 pp. [in Ukrainian].
17. NAHORNA, Larysa. *Historical Culture: A Concept, Information Resource, and Reflective Potential*. Kyiv: I. Kuras IPENS of Ukraine, 2014, 382 pp. [in Ukrainian].
18. NAHORNA, Larysa. Changes in Regional Consciousness in the Framework of Hybrid Confrontations: Stressful and Traumatic Codes in the Space of Memory. In: Valeriy SMOLIY, ed.-in-chief, Yaroslava VERMENYCH, deputy ed.-in-chief, *Regional History of Ukraine: Collected Scientific Papers*. Kyiv, 2017, iss. 11, pp. 53–70 [in Ukrainian].
19. SMOLIY, Valeriy (ed.-in-chief). *National Question in Ukraine of the XXth to Early XXIst Century: Historical Essays*. Kyiv: Nike-Centre, 2012, 592 pp. [in Ukrainian].
20. The Marginality of the Centre in Contemporary National Historical Narratives. In: Ilya Gerasimov, ed.-in-chief, *Ab Imperio: Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post-Soviet Space: A Quarterly*, 2012. № 1. pp. 47–101 [in Ukrainian].
21. SEKO, Yaroslav. The Slavic Dimension of the Great War of 1914–1918. In: Lesia ALEKSIYEVETS, ed.-in-chief, *Ukraine – Europe – World: An International Collection of Scientific Papers. History, International Relations Series*. Ternopil: Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2014, iss. 14, pp. 89–99 [in Ukrainian].
22. BAGGEHUFWUDT, Aleksandr. *A Secret Report of the Poltava Governor Baggehufwudt to the Minister of Internal Affairs on the Ukrainian Movement and Measures of Confronting It*. Poltava, 1917, 11 pp. [in Russian].
23. *Lesya Ukrainka. The Works in 10 Volumes*. Kyiv: Scientific Thought, 1965, vol. 8, 380 pp. [in Ukrainian].
24. HROCH, Miroslav. Historical Preconditions of Nationalism in Central and Eastern European Countries. In: Kurt Jahn EGBERT (editor). *Nationalism in Late and Post-Communist Europe*. Moscow: ROSSPEN, 2010, vol. 1: *The Failed Nationalism of Multinational and Partial National States*, pp. 107–121 [in Russian].